

Igor Šafarevitšin kiusallinen tapaus

Krista Berglund

Kuuluisalla venäläisellä matemaatikolla Igor Rostislavovitš Šafarevitšillä (s. 1923) on erittäin huono maine. 1990-luvulla ja sitä myöhemmin kirjoitetussa venäläistä politiikkaa ja ideologiaa käsittelevässä läntisessä tutkimuskirjallisuudessa hänet mainitaan säännönmukaisesti eräänä pahamaineisimmista venäläisistä antisemiiteistä ja suvaitsemattoman venäläisen nationalismin vaikutusvaltaisimmista puolestapuhujista. Maineen perustana on pääasiallisesti Šafarevitšin vanha *samizdat*-käsikirjoitus *Russofobia*, joka lopulta julkaistiin vuosina 1988 ja 1989. Vuonna 1992, *Russofobian* ympärille syntyneen skandaalin ollessa huipussaan, Yhdysvaltain kansallisen tiedeakatemian johto pyysi akatemian kunniajäsentä Šafarevitšia eroamaan. Sadat Šafarevitšin matemaattikkokollegat ympäri maailmaa allekirjoittivat häntä paheksuvia avoimia kirjeitä.

Väitöskirjani esittelee ja analysoi Šafarevitšin tekstejä, poliittisia ja ideologisia valintoja sekä niiden vastaanottoa 1960-luvun lopulta nykypäivään. Tutkimus perustuu aatehistorialliseen metodiin; ensisijaisesti seuraan Quentin Skinnerin sekä Robin George Collingwoodin metodisia neuvoja.

Työn ehkä tärkein tulos – ainakin arvioitaessa Šafarevitšin mainetta antisemiittinä ja suvaitsemattomana venäläisenä nationalistina – on, että tämä maine on perusteeton. Eräs syy siihen, miksi Šafarevitš tuomittiin niin kärkeästi, ankarasti ja epäoikeudenmukaisesti oli se, että ensimmäiset arviot *Russofobiasta* kirjoitti sama pieni emigranttikirjoittajien joukko, jonka jäseniä Šafarevitš oli *Russofobiassa* purevasti kritisoinut heidän deterministisestä näkemyksestään Venäjän historiasta sekä riidanhakuisesta ja irrationaalisesta tavasta yhdistellä asioita. Vaikka nämä kirjoittajat eivät näin ollen kohtuudella voineet vaatia itselleen puolueettoman tarkkailijan roolia, he arvioivat *Russofobiasa* ahkerasti neuvostoliittolaisilla ja läntisillä foorumeilla, toistaen yhä uudestaan sen olevan pelottava antisemitistinen traktaatti, jonka on kirjoittanut pirullisen älykäs ja vaarallinen fanaatikko.

Toinen tekijä puolestaan selittää, miksi läntiset tutkijat omaksuivat niin hämmästyttävän heppoisin perustein ja niin hämmästyttävän yksimielisesti nämä ensimmäiset Šafarevitšiin kohdistuneet antisemitismsyytökset: vuotta 1988 seuranneiden muutamien vuosien ajan arveltiin yleisesti, että juutalaisvastaisuuden ja äärinationalismin valtaisa nousu Neuvostoliitossa/Venäjällä olisi vain ajan kysymys. Tästä syystä monet tarkkailijat olivat erityisen herkkiä löytämään siitä viitteitä, oireita ja enteitä venäläisten kirjoittajien teksteissä.

Väitöskirjassani osoitan, että erittäin huonosta maineestaan huolimatta Šafarevitšin *Russofobia* on todennäköisesti vaikuttanut huomattavasti siihen, että postkommunistisella Venäjällä juutalaisvastaisuus on ollut merkittävästi vähäisempää ja laimeampaa kuin monet perestroikan aikana huolestuneina ennustivat. Tähän on syynä se, että Šafarevitš, jonka teksti levisi perestroikan ajan Neuvostoliitossa laajalti ja jonka vaikutus oli monien mielipidevaikuttajien parissa erittäin suuri, esitti *Russofobiassaan* vaietusta tabu aiheesta, juutalaisten huomattavan aktiivisesta osallisuudesta Venäjän vallankumoukseen, erittäin tasapuolisen, maltillisen, historiallisesti kestävän ja kaikenlaisia yksinkertaistavia selityksiä hylkivän analyysin. Näin hänen analyysinsä riisti hyvin tehokkaasti uskottavuutta mitä moninai- simmilta salaliittoteorioilta ja muilta sellaisilta banaaleilta selitysmalleilta, joissa syyllistetään Venäjän vallankumouksesta jotakin tiettyä kansallista ryhmää – yleensä vaihtoehtoisesti joko juutalaisia tai venäläisiä. Sen sijaan hän korosti, kuinka tärkeää on tarkastella Venäjän vallankumousta nopean modernisaation ja sen aiheuttaman yhteiskunnallisen kuohunnan kontekstissa; kontekstissa, jossa myös sekä venäläisten että Venäjän juutalaisten traditionaalinen varsin suljettu elämäntapa äkkiä rajusti murtui.

Vaikka Šafarevitš muistetaan yleisemmin *Russofobiastaan*, hän on paljon muutakin kuin vain sen kirjoittaja. Sekä ennen *Russofobiaa* että sen jälkeen hän on kirjoittanut hyvin kiinnostavia tekstejä ja ollut erittäin tärkeä mielipidevaikuttaja epävirallisessa neuvostomaailmassa ja postkommunistisella Venäjällä. Voidaan myös kohtuudella sanoa, että hän on ollut monin tavoin edellä aikaansa. Hän on useamman kerran nostanut esiin kysymyksiä vastoin ajan yleistä trendiä – ajanhenkeä tai poliittista korrektiutta – joiden merkitys ja arvo on tunnustettu vasta vuosikymmentä tai paria myöhemmin.

Tämä onkin eräs syy siihen, miksi on tärkeää ottaa Šafarevitš vakavasti ja ymmärtää oikein se, mitä hän sanoo; se, että häntä kuullaan, tulkitaan ja ymmärretään väärin, vastoin hänen omia intentioitaan, on samalla oire laajemmista

nyky-Venäjää koskevista yksinkertaistavista tulkintamalleista. Voidaan myös aiheellisesti sanoa, että Šafarevitš tarjoaa ainutlaatuisen näkökulman Venäjän historian viime vuosisataan ja neuvostokokeiluun. Vaikka hän itse eli mitä suurimmassa määrin sen keskellä, hän kuitenkin kykeni samalla säilyttämään aatteellisen ja moraalisen riippumattomuutensa lähes hämmästyttävässä määrin. Eräänä tärkeänä syynä tähän on se, että poikkeuksellisten matemaattisten lahjojensa ansiosta Šafarevitš onnistui jo teini-ikäisenä löytämään yhden neuvostuelämän kaikista epäideologisimmista saarekkeista – matemaattisen tutkimuksen maailman. Hänestä tuli Moskovan yliopiston professori vain 23 vuoden iässä ja hän sai korkean aseman Neuvostoliiton tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsenenä. Yhä nykyäänkin häntä pidetään yhtenä maailman huomattavimmista elossa olevista matemaatikoista.

1970-luvun alussa Šafarevitš tuli tunnetuksi toisinajattelijana. Hän liittyi epäviralliseen ihmisoikeuskomiteaan, jossa kuuluisin kumppani oli akateemikko Andrei Saharov, tuleva rauhannobelisti. Samoihin aikoihin Šafarevitš tutustui myös Aleksandr Solženitsyniin, neuvostostysteemin hetyttömään vastustajaan ja toiseen tulevaan nobelistiin. Šafarevitšin ja Solženitsynin ystävyys ja yhteistyö oli hyvin hedelmällistä ja valtavan tärkeää kummallekin. Šafarevitšille se oli tärkeä sysäys hänen uralleen poliittisena kirjoittajana. Solženitsynin kannustamana hän kirjoitti muun muassa laajan, systemaattisen ja erittäin kriittisen sosialismin ideologian analyysin, jolla oli varsin huomattava merkitys neuvostoliittolaisessa *samizdat*-maailmassa ja joka noteerattiin laajasti myös lännessä.

Kuten jo totesin, Šafarevitš sai yhteiskunnallisessa toiminnassaan suurinta kuuluisuutta – ja erittäin huonon maineen – kun hänen vanha käsikirjoituksensa *Russofobia* julkaistiin perestroikan vuosina. Vaikka juutalaiskysymys varasti lähes kaiken huomion sen kriitikkojen arvioissa, Šafarevitšin varsinainen sanoma oli kuitenkin, että on vaarallista elätellä toiveita siitä, että sosialismin romahdettua läntinen demokraattinen systeemi voitaisiin siirtää Ve-

näjälle ikään kuin taikakeinoin. Hän korosti, että on erittäin tärkeää olla toistamatta vuoden 1917 helmikuun vallankumouksen tai Weimarin Saksan kohtalokkaita virheitä. Samoin hän korosti sitä, että suunnitelmat tehdä Venäjstä demokratia epädemokraattisin menettelytavoin olivat nurinkurisia.

Perestroikan ajan kaoottisina vuosina Šafarevitš toisti tätä sanomaa. Hän puolusti voimakkaasti tavallisten kansalaisten perusoikeuksia ja varoitti, että yleinen demokratia-innustus voisi pian kääntyä itseään vastaan, mikäli uudistusten kouriintuntuvien seurauksena oli kansalaisten perusturvan ja alkeellisimmankin sosiaalisen oikeudenmukaisuuden häviäminen. Tästä seurauksena oli, että Šafarevitš leimattiin tutkimuskirjallisuudessa ja mediassa demokratian viholliseksi, ”punaruskeiden” ideologiksi. Väitöskirjani kuitenkin osoittaa, että Šafarevitšin perestroikan vuosina tekemien reaaliaikaisten analyysien kanssa hämmästyttävän yhteneviä analyyseja ovat tehneet – 2000-luvulla – sellaiset arvostetut tutkijat kuin Peter Reddaway ja Dmitri Glinski tai Michael McFaul.

Šafarevitšin teksteistä tärkeimmät ja ajankohdaisimmat käsittelevät läntisen tieteellis-teknisen sivilisaation luonnetta. Hän luonnehtii nykyistä tieteellis-teknistä sivilisaatiotamme systeemiksi, jonka ihanteena on koneiden ja tietokoneiden tehokkuus ja ennakoitavuus ja joka pyrkii kohtelemaan eläviä olentoja koneiden kaltaisina. Hän korostaa, että tätä nykyistä läntistä sivilisaatiota ohjaa varsin omalaatuinen käsitys ”edistyksestä”, joka ei ole elämän kokonaisvaltaisuuden, tasapainoisuuden tai harmonisuuden idea. Sen sijaan se on maksimaalisen tehokkaan ja jatkuvan numeerisen kasvun idea. Johtuen tästä ylivoimaisesta vaatimuksesta arvioida kaikkea numeerisesti edistykseen idealle pohjautuva systeemi ei kykene antamaan arvoa yksilöiden ainutlaatuisille ominaisuuksille tai sille, mikä on eduksi elämän monimuotoisuudelle. Näin ollen se on myös syvässä ristiriidassa perustavalaatuisten moraalikäsitteiden kanssa. Keskeinen ongelma tällaisessa lineaarisen kasvun idealle pohjautuvassa yhteiskuntajärjestelmässä on

sen kykenemättömyys sopeutua minkäänlaisiin rajoihin. Kyky hallita omia luontaisia rajoja on kuitenkin ominainen kaikille eläville organismeille – syöpäkasvainta lukuun ottamatta, Šafarevitš muistuttaa.

Šafarevitš puhuu myös henkisen ja materiaallisen kulttuurin ja elämäntapojen kiihtyvistä yhdenmukaistumisesta ympäri maailmaa leviävän läntisen tieteellis-teknisen sivilisaation piirissä. Kuten hän sanoo, tämä on sivilisaatio, jolle on ominaista tuhota muut sivilisaatiot ja vaihtoehtoiset tavat hahmottaa maailmaa – ihmiskunnan ”varauloskäynnit”.

Vaikka Šafarevitš kuvaa nykyaikaista maailmalle tunkeutuvaa läntistä sivilisaatiota varsin synkin värein, hänen historiakäsityksensä ei ole deterministinen. Se ei ole edes pessimistinen. Hän painottaa sitä, että vaikka nykyihminen on päätyntä antamaan koneille lähestulkoon täydet valtuudet koskien omaa elämäänsä, ihminen – elävä olento – on koneita paljon elinvoimaisempi, luovempi, kauniimpi, hienostuneempi ja sopeutuvampi ja näin ollen myös niitä monin tavoin vahvempi. Šafarevitšin näkemyksen mukaan ihmisen elinkelpoisuus on pitkälti sidoksissa hänen haavoittuvaisuuteensa, jonka toinen puoli on ihmisen kyky aavistaa vaara ja hänen kykynsä parantua.

Johtopäätöksenä voidaan sanoa, että Igor Šafarevitšin läntistä tieteellis-teknistä sivilisaatiota kohtaan esittämän kritiikin tarkastelu tuo pintaan erään tärkeän aspektin nykyisen Venäjän ja lännen suhteissa. On nurinkurista, että samaan aikaan kun monet läntiset globalisaatio-kriitikot esittävät samankaltaisia ajatuksia kuin Šafarevitš, hyvin usein tapahtuu niin, että silloin kun venäläinen, avoimesti patrioottinen ajattelija esittää tällaisia ajatuksia, hänet yksinkertaisesti vain leimataan vaaralliseksi ja suvaitsemattomaksi venäläiseksi nationalistiksi ja demokratian vastustajaksi. Näin on joka tapauksessa käynyt Šafarevitšille.

Tällä seikalla on laajempia implikaatioita. Kun venäläiset ovat postkommunistisella kaudella olleet haluttomia omaksumaan läntisiä yhteiskunnallisia ja kulttuurisia malleja, siis

”länsimaistumaan” tai ”eurooppalaistumaan”, tuntuisi olevan harhaanjohtavaa pitää tätä pelkäämistään osoituksena venäläisestä autoritaarisuudesta tai imperialismista, demokratian vastaisuudesta tai chauvinismista. Venäläisten toisinaan haaleassa innossa läntistä elämäntapaa ja läntisiä yhteiskuntia kohtaan on aiheellista nähdä myös luonnollinen reaktio monia nykyisen lännen patologisia piirteitä kohtaan. Niin kauan kuin läntiset poliitikot ovat haluttomia tätä tosiasiaa tunnustamaan, Venäjän ja lännen dialogi muis-

tuttaa mieluumminkin kahta erillistä monologia, mikä taas on suuri menetys kummallekin osapuolelle.

Krista Berglund väitteli 25.6.2009 Helsingin yliopiston valtiotieteellisessä tiedekunnassa otsikolla *The Vexing Case of Igor Shafarevich, a Russian Political Thinker*. Vastaväittäjänä toimi professori Dan Ungurianu (Vassar College) ja kustoksena professori Johanna Kantola.